

Társadalmi és gazdasági átalakulások a Balkánon a 18. század végétől a 20. század közepéig

Szerbia, Macedónia, Bosznia¹

Mind a mai napig jelennek meg magyar nyelvű monográfiák az Oszmán Birodalom hanyatlásának és felbomlásának folyamatáról, a nagyhatalmak térségben megjelenő érdekeiről és diplomáciai-katonai konfliktusairól, tehát a keleti kérdés egy-egy fejezetéről, ahogy a térségbeli nemzeti mozgalmak és nacionalizmusok történetéről is újabb és újabb kutatási eredmények látnak napvilágot. Mindez azt bizonyítja, hogy történészszemmel is van még létjogosultsága a régió vizsgálatának, mivel leginkább a történeti ismeretek révén kerülhetünk közelebb a mai események és folyamatok megértéséhez. Ráadásul a Balkán olyan „soha nem nyugvó” területnek tűnik, ahol a hagyományos kulturális és vallási sokszínűség talán a legtovább őrződött meg Európában.

A magyar Balkán-kutatás és oszmanológia komoly múltra tekint vissza, az elmúlt bő 150 évben rendszeresen születtek meghatározó szintézisek és leírások a térségről, így a 21. századi, Balkánnal foglalkozó magyar kutatóknak komoly szakmai előzmények folytatóiként kell új eredményeket felmutatni. Szerencsére úgy tűnik, vállalkozókban és eredményekben nincs hiány. Az elmúlt évtizedekben több intézményben létesült Balkánnal foglalkozó kutatócsoport (például az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében a Délkelet-Európa története témacsoport, a Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetében a Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja), illetve több egyetemen is folynak balkanisztikai kutatások, ezenkívül létrejöttek a térséggel foglalkozó kutatók fórumai. Ilyen örömteli vállalkozás például a Szegedi Tudományegyetem és a veszprémi Pannon Egyetem által szervezett tudományos konferenciák sorozata, és a *Mediterrán Világ* című veszprémi folyóirat.

Demeter Gábor, az MTA BTK Történettudományi Intézetének munkatársa olyan komoly feladatra vállalkozott, amely példa nélküli a magyar balkanisztikában: a Balkán és az Oszmán Birodalom társadalmi és gazdasági viszonyait a 18. század végétől a 20. század közepéig kívánta bemutatni. A széles tematikát felölelő munka hosszú és rendkívül alapos kutatásokat követően született meg. A szerző kimagasló nyelvismeretére építve – az angol, a német, a francia mellett a bolgár, a szerb, a horvát és a török nyelvű szakirodalmat is feldolgozva –, az összes fontosabb történetírói iskola módszerét ismerve és azokat kritikai megközelítéssel felhasználva összegző-szintetizáló, ugyanakkor komparatív módon dolgozta fel a térség bő 150 évének gazdasági és társadalmi folyamatait. Maga a szerző „kritikai szemléletű összefoglalásnak” titulálta munkáját, amely a balkáni gazdasági-társadalmi fejlődést bemutató kutatások eddigi eredményeit ismerteti és foglalja össze. A megjelent kötetek tanúsága szerint azonban

¹ Demeter Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom. Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század közepéig. III. Szerbia, Macedónia, Bosznia.* Bp., MTA BTK TTI, 2016. 518 p.

ennél jóval többet valósított meg, ugyanis elméleti-módszertani kérdéseket is körüljárt, ami nem különösképpen hangsúlyos a magyar történetírásban.

Demeter Gábor – miként maga is megemlítette – a téma komplexitása miatt tudatosan választott interdiszciplináris megközelítést. A kliometrikus módszer felhasználásával az adathalmazok értelmezésére és analizálására tett kísérletet, emellett regionális elemzéseket végzett, valamint az ökológiai, ökonómiai, szociológiai szemléletmódot és fogalmi rendszert is beépítette a művébe. Az egyes korszakok életmódjának alapos bemutatása és a hosszabb gazdasági-társadalmi folyamatok felvázolása révén az Annales-iskola szemléletmódja is érezteti hatását a könyvben. A szerző a társadalmi rétegek életminőségének változása mellett a mindennapi megélhetési stratégiák, az adaptációs kényszerek és módok bemutatására is hangsúlyt helyezett, vagyis azt is vizsgálta, hogy miként próbáltak alkalmazkodni a különböző csoportok a változó gazdasági körülményekhez. A szerző bevallása szerint sem egyszerű olvasmány a mű, tekintve hogy az adatok befogadása és értelmezése komoly figyelmet igényel, bár a komparatív szemlélet megkönnyíti az olvasó számára a megértést.

A trilógia első kötete a Balkán általános fejlődési tendenciáival és Bulgáriával foglalkozik; a második Ruméliával, Anatóliával és a Közel-Kelettel; míg a harmadik, most ismertetendő kötet Szerbia, Macedónia és Bosznia gazdasági-társadalmi-életmódbeli elemzését és a bolgár fejlődéssel történő összevetését tartalmazza. A harmadik kötet – hasonlóan a két előzőhöz – szemléletmódjából és módszertani megközelítéséből következően a gazdasági mutatók és változók bemutatásán alapul, így nem politikatörténeti összefoglaló, a gazdasági-társadalmi átalakulás folyamatai állnak a középpontban.

A könyv négy nagy fejezetből áll, az első az 1804 és 1914 közötti szerb földkérdés politikai és társadalmi hátterét, valamint gazdasági-társadalmi következményeit mutatja be. Már a szerb felkelés kitörése okainak említésekor kiemelte a szerző a gazdasági és társadalmi érdekeket, hiszen véleménye szerint Miloš idején a nemzeti érdek és a nacionalizmus még nem lehetett befolyásoló tényező, maximum annak középkorra visszanyúló gyökerei játszhattak szerepet (például az elkülönülő vallási identitás megőrzése révén). Hasonlóan vélekedett az 1875-ös bosznia-hercegovinai felkelés kiváltó okaival kapcsolatban is. A felkelés szociális jellegű mozgalomként indult: nemzeti fejlődés hiányában nem lehetett ideológiai háttere, ugyanakkor a hercegovinai paraszt jövedelmének 44%-át fizette be adóként ekkor, ami nagymértékben indokolja a megélhetési nehézségekre és az elszegényedés folyamatára adott spontán reakció hevességét.

Ezt a történészek többsége is hasonlóan látja, ugyanakkor véleményem szerint nem hagyható figyelmen kívül az éppen ekkortól jelentkező nemzeti motiváció sem, tekintve hogy az 1880-as években Mehmed-beg Kapetanović Ljubušák muszlim értelmiségi már megfogalmazta a helyi lakosság saját (bosnyák) identitását, és fellépett a töröknyelvűség, az arab írás és az oszmán múltban gyökerező tradicionalizmussal szemben (igaz, hogy Kállay Benjáminnak, az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzügyminiszterének, Bosznia kormányzójának ideológiai támogatásával). A bosnyák identitás alapjává a boszniai (tartományi) kötődést és a délszláv anyanyelvet tette, így vallásra való tekintet nélkül minden boszniai embert a bosnyák nemzeti közösség részének tekintett. Programja később a muszlim-oszmán-török azonosság eszméjének felszámolására és a szláv-bogumil eredet és a délszláv közösségi tudat erősítésére irányult. Ily módon a 16–18. századra megerősödő bosnyák tartományi (regionális) identitás nemzeti-etnikai-vallási önazonossággá kezdett el átalakulni.

Ugyanakkor valóban felelőtlenség lenne azt állítani, hogy az 1875–1878-as balkáni megmozdulás nemzeti indíttatású lett volna, hiszen a bosnyák (a macedón, a szerb vagy a bolgár) parasztság még nem nemzeti, hanem csak vallási és társadalmi kategóriákban gon-

dolkodott. Igazat adunk a szerzőnek – mivel meggyőző volt a kijelentés alátámasztását szolgáló, az életkörülmények romlásáról és annak következményeiről tanúskodó megszámlálhatatlan adat és azok komparatív értelmezése –, hogy végső soron a megfelelő adaptációs stratégia megvalósításának hiánya vezethetett a felkeléshez. (Másképp külön kötetet lehetne írni a nemzeti mozgalmak hátterének és a társadalmi-gazdasági folyamatok egymásra hatásának izgalmas kérdéséről.)

Érdekesnek találtuk a szerb céhek 19. századi fejlődése elemzésénél az életmód bemutatását, a jövedelmek és a megélhetési költségek változásának elemzését, valamint a táplálkozási szokások leírását. A szerb állattenyésztés hanyatlása és a mezőgazdasági modernizáció elmaradása az oka annak, hogy a korszakban a szerb társadalom többségét alkotó paraszti réteg életszínvonalában visszaesés következett be, és a már meglévő regionális fejlettségbeli különbségek tovább növekedtek (a gazdasági struktúra területén is meglévő különbségek is erősítették ezt a folyamatot). A századfordulótól a Balkán-háborúig bekövetkező belpolitikai fordulatok – például az 1903-as dinasztiaiváltás – közvetlenül hatottak a gazdaságpolitikára (a Monarchia gazdaságától függetlenedni kívánó új gazdaságpolitika új külkereskedelmi irányokat szabott, ami egyúttal sok ember megélhetését érintette). A politikai célokat követő gazdaságpolitika ráirányítja a figyelmet arra, hogy a hagyományosnak számító politikatörténeti megközelítés nem elégséges az eseménytörténet rekonstruálása során, a gazdasági és társadalmi szempontokat, folyamatokat sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az első fejezet zárásaként kapott helyet a „peremvidék”: Bosznia, Trákia, Macedónia, Montenegró és Albánia. A recenzió írójában felmerült, hogy talán külön fejezetben is lehetett volna tárgyalni a boszniai és a macedóniai fejlődést – már csak a kötet címe miatt is –, meg főleg amiatt, mert a térség szorosabban kapcsolódott ekkor a bolgár és a görög gazdasági-társadalmi folyamatokhoz, mint a szerbhez. (Ezt nem kritikai jellegű észrevételnek szánjuk, az alfejezetek struktúrája és logikai menete így is illeszkedik a kötet metodikájához.) Az egyébként is nagyon összetett macedónkérdés értelmezéséhez újabb kiegészítést kaphatunk a kiváló régióelemzésből, mivel a vallási, nemzeti és nyelvi ellentéteken alapuló konfliktusok – amelyek eleddig sokkal inkább a kutatások középpontjában álltak – újabb perspektívából történő megvilágítása pontosabbá teheti a 19. század végén–20. század elején zajló eseményekről kialakított képet. A szerző szerint ugyanis „a macedóniai nyugtalanság okai tehát legalább annyira keresendők a gazdasági helyzetben, mint a vallási-nyelvi megosztottságban”. A szociális feszültségeket igyekezett a maga javára fordítani a Belső-macedóniai Forradalmi Szervezet (VMRO) is. Azokban az években, amikor a térséget ellenőrizte, részben politikai indíttatásból, szociális érzékenységet mutatott a parasztság iránt. (Hozzáfűzhetjük, hogy az 1903. évi Kruševói Manifesztum forradalmi felhívása is sokkal inkább a társadalmi-szociális, semmint az etnikai vagy nyelvi összetartozást hangsúlyozza a lakosság támogatásának megszerzéséért, és az akkor még nem túl elterjedt területi identitásra próbált apellálni – sikertelenül.)

A kötet második fejezete folytatja a szerb társadalmi és gazdasági folyamatok bemutatását, az 1878 és 1914 közötti időszak kerül sorra. A statisztikai adatok, gazdasági mutatók példásan jelzik a gazdasági fejlődés irányait. A közvetlen és közvetett adóterhek változásaiból megállapítható, hogy a szerb állam reformjainak következményeként 1880 és 1910 között a nagyobb jövedelmű városi lakosság adóterhei jelentős mértékben nőttek, az új adókulcsok következtében a polgárság egy főre jutó adóterhe közel azonossá vált a parasztságéval, ily módon az adórendszer igazságosabb lett. A szerző az adókvetés elvei alapján mutatott rá a korszak radikális párti kormányának szociális érzékenységére, újfent összekötve a politikatörténeti és a kliometrikus gazdaságtörténeti elemzést. Többször érdekes

példákkal is szolgált, megemlítette például, hogy a Radikális Párt a 20. század elején úgy próbálta az adóbevételeket növelni, hogy meg kívánta adóztatni a pálinkalepárlókat. A tervezett intézkedés azonban majdnem minden parasztcsaládot érintett volna, így a felháborodás miatt inkább egy jóval kevesebb bevétellel kecsegtető, de kisebb ellenállást kiváltó megoldás mellett döntöttek: a tankönyveket sújtották különadóval.

Az állami bevételek alakulásának bemutatásánál a szerző nem elégedett meg azzal, hogy konstataálja a növekedés tényét, hanem alaposan megvizsgálta, hogy milyen tényezőknek köszönhető ténylegesen az állami jövedelmek emelkedése, s ez kiindulópontul szolgálhatott-e egy modernizációs stratégiához. Az elemzés során megpróbálta felvázolni a nemzeti jövedelem alakulását, ennek során a szerb történészek által korábban kalkulált fejlődési ütemet és GDP-értékeket is kritika alá vette, illetve összevetette a szomszédos – hasonló gazdasági helyzetű – Bulgária adataival. Így újabb tényezők, összehasonlító adatok figyelembevételével megvizsgálta az egyes GDP-bebecslések realitását. Ennél a pontnál azonban a szerző kicsit elbizonytalanodott, és eljutott a nehézségek megfogalmazásáig is: a statisztikák, fennmaradt egyéb gazdasági adatok gyakorta ellentmondások. Ahogy írta: „Mindezek rámutatnak a korabeli statisztikák korlátaira és a történészek által ezekre épített következtetések ingatagságára.” Ennek beismerésével talán még hitelesebbé válik az elemzés, mert még a legalaposabb történész kutatóknak is látnia kell, s olvasóival meg kell osztania a vizsgálat során felmerült akadályokat.

A harmadik fejezet a két világháború közötti Jugoszláviával foglalkozik. Demeter Gábor érzékletesen írta le az I. világháború pusztításának mértékét, majd az induló iparosodást. Felhívta ugyanakkor a figyelmet a végbemenő demográfiai folyamatok negatív hatásaira is, így például a népességnövekedés következményeire és a gazdaságok felaprózódására. Külön kiemelte a Vajdaság szerepét a mezőgazdaság szempontjából, hiszen az I. világháború után a délszláv államhoz került terület Szerbia „éléstáraként” a legjobb gabonatermő vidék volt az országban. A gazdasági világválság – részben a népességnövekedés miatt és a kivándorlás alacsony mértéke következtében – csak még jobban felerősítette a meglévő problémákat, és szükségessé tette (volna) a jugoszláv mezőgazdasági szerkezet átalakítását. Ezt azonban nem sikerült megvalósítani, ráadásul a mezőgazdasági lakosság folyamatos túlnépesedése figyelhető meg a korszakban.

A mezőgazdasági mutatókat a paraszti társadalom életkörülményeinek bemutatása követi, kiemelve a szerb parasztság adósságcspadba kerülésének – s így elszegényedésének – fő okait, a regionális különbségekre is kitérve. Szemléletes az életkörülmények ábrázolása: egy korabeli felmérésből kiderült, hogy a parasztok 46%-a nem rendelkezett ágglyal, illetve évente 22–32 ezer ember vesztette életét tébécében. A vidék-város kontrasztjára pedig jó mutató az orvosok megoszlása, míg a 11,5 millió vidéki lakosra nyolcszáz orvos jutott, a 3,5 millió városlakóra négyezer!

A szerző figyelmet fordított az államháztartásra is. Nyomon követte az ország eladósodásának folyamatát is, az egyes hitelfelvételeket. Mivel a hitelek visszafizetése nem sikerülhetett az eladósodás miatt, az államcsőd elkerüléséhez külföldi (francia) pénzügyi támogatásra volt szükség. A gazdasági válságból való kilábalás 1935-ben vette kezdetét, az új gazdaságpolitika megindulásával (például jelentős mértékű állami iparfejlesztéssel) az elkövetkező pár év alatt a munkások bérének és életszínvonalának 40%-os emelkedését sikerült megvalósítani, valamint lezajlott a paraszti adósságok rendezése is.

A Jugoszláviával foglalkozó fejezet a városi lakosság szociális, egészségügyi és lakhatási körülményeinek bemutatásával zárul. Itt olvasható a városodás és városiasodás fogalmainak tisztázása, valamint a munkások katasztrofális lakhatási körülményeinek jellemzése is.

Döbbenetes adatnak tűnik, hogy Pištoli malában, Belgrád egyik külvárosi nyomortelepén a házak átlagosan 5–10 négyzetmétereseek voltak, 1,5-2 méteres belmagassággal!

A negyedik fejezet célja – mintegy a korábbi kötetek konklúziójaként – a Balkán gazdasági teljesítményének összevetése más régiók fejlődésével. Ennek során a félsziget szláv államait Görögországgal, Romániával, illetve Európa különböző fejlettségű országaival – például a szintén az európai perifériához tartozó Portugáliával – hasonlította össze a szerző. A fejezet hangsúlyosan szól a sajátos jellemzőkkel rendelkező Görögország 19. század végi és 20. század eleji gazdasági fejlődéséről. A politikai élet meghatározó jellemzői között a politikusdinasztiák kialakulásáról, az állami bürokrácia túlburjánzásáról és a politikai klientúra kiépüléséről olvashatunk (a 19. század végén európai viszonylatban Görögországban volt a legmagasabb a tízezer főre jutó köztisztviselők száma, 214). Mindezeknek a folyamatoknak a messze ható következményei súlyos gazdasági és társadalmi válságokkal jártak a 20. században. A most említett példa is mutatja, hogy a szerző sikerrel törekedett olyan tényezők és folyamatok bemutatására, amelyek meghatározták a Balkán-félsziget 18–20. századi politikatörténeti, gazdaságtörténeti és részben mentalitástörténeti változásait, és végső soron kihatással vannak a jelenre is.

Zárásként, személyes véleményként azt fogalmaznánk meg, hogy a recenzens akkor kerülne igazán nehéz helyzetbe, amikor a kötet esetleges hiányosságait kellene taglalnia. A háromkötetes vállalkozás ugyanis előzmény nélküli a Balkánnal foglalkozó magyar történetírás területén, vitathatatlanul alpmunkának számít a térség kutatói számára, bármelyik térségbeli ország történéseivel is kívánjanak foglalkozni. Mind módszertanában, mind a feldolgozott adatok összevetésében új eredményeket közvetít és tesz hozzáférhetővé a kutatók számára, ami véleményünk szerint a munka egyik legnagyobb hozadéka. Ráadásul ezt a korábbi történetírók eredményeinek revizionista szempontú feldolgozásával teszi, aktualizálva a korábbi kutatások eredményeit. A rengeteg táblázat és adatsor pedig akár külön adattárként is használható, így a 18–20. századi Oszmán Birodalommal és a balkáni nemzetek társadalom- és gazdaságtörténetével foglalkozó társadalomtudósoknak segédkönyvként is hasznos lehet. Nyelvezete és strukturális felépítése, periodizációja tudományos, alaposan átgondolt, érezhető, hogy Demeter Gábor régóta multidiszciplináris megközelítéssel kutatja a térséget. A recenzió írója talán azt a kritikai jellegű (de a mű értékéből le nem vonó) megjegyzést teheti, hogy a III. kötet végéről hiányol egy olyan befejezést/összegzést, amely a szerző számára adódó általános következtetéseket tartalmazná, és lezárná ezt a nagy ívű, időben és térben is óriási anyagot tartalmazó, alapkutatáson nyugvó elemzést. (Ahogy a II. kötet végén is megtette a szerző egy gazdaságtörténeti kitekintéssel.) Talán néhány részletesebb térkép, amelyeken a kisebb települések hálózata is kirajzolódik, elősegítette volna az egyes régiók és egy-egy város vonzaskörzetének jobb megismerését a szerzőnél hiányosabb földrajzi-topográfiai ismeretekkel rendelkező olvasók számára is. Ezen észrevételek elenére is komoly tudományos eredménynek tartjuk a könyvet.

A kötet remélhetőleg nem marad észrevétlen szakmai körökben, megkapja a megérdemelt tudományos elismerést, és további diskurzusokat indít el a félsziget kutatói között. Véleményünk szerint a mű felkeltheti a Balkán iránt érdeklődő olvasók közönség figyelmét. Demeter Gábor messzemenő elismerést érdemel kitartásáért és szintetizálóképességéért.

*Balogh Ádám**

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi és Regionális Tanulmányok Intézetének oktatója.

Minden a kapcsolatokon múlik?¹

Robert Gramsch fizikatanulmányait követően fordult a történelem és a filozófia felé. Diplomája megszerzése után 1997 és 2001 között a római Német Történeti Intézet ösztöndíjas munkatársaként dolgozott. A késő középkori erfurti juristákkal foglalkozó doktori munkáját 2002-ben védte meg a jénai Friedrich Schiller Egyetemen. A most ismertetendő művet a szerző 2010-ben habilitációs dolgozatként nyújtotta be, témavezetőként, ahogy korábban is, Helmut G. Walter, a jénai egyetem professor emeritusa működött közre.

Gramsch eredeti célja a német interregnum (1254–1273) történetének revíziója volt új módszer felhasználásával, ám az interregnum kezdetének meghatározása – miként annak definiálása is – komoly nehézségekbe ütközött, így a kutatás súlypontja végül az előtörténetre esett. E koncepció szerint (VII.) Henrik római király 1235. évi letétele látszólag a Hohenstauf-uralom és II. Frigyes császár uralkodásának csúcspontját jelentette, valójában azonban a vég kezdetének tekinthető. A császár ugyanis királlyá koronázott és királyként regnáló fiát buktatta meg, komolyan megsértve ezáltal a király uralkodói jogait. Azontúl, hogy természetszerűleg megtépázta magának az intézménynek a tekintélyét, egyúttal veszélyes precedenst is teremtett – gondoljunk csak az ezzel párhuzamba állítható 1245. évi lyoni zsinat eseményeire. Az interregnum tulajdonképpen kettős királyságot jelentett, aminek strukturális előzménye az 1225 és 1235 közötti időszakban is megragadható, mivel II. Frigyes császár és a Német-római Birodalom fejedelmeinek harca a II. (Harcias) Frigyes osztrák, valamint stájer herceghez köthető konfliktussal vette kezdetét (végül Frigyes volt, aki egyedülként egészen 1235-ig kitarított [VII.] Henrik mellett). Az 1246-ban német ellenkirállyá választott türingiai tartománygróf, Raspe Henrik támogatói pedig nagyrészt azok közül kerültek ki, akik már (VII.) Henrikhez is közel álltak. A régebbi kutatás ráadásul egyöntetűen Henrik ügyetlen politikájának rója fel a királyság meggyengítését, ami később II. Frigyes uralmának is a végétét okozta.

Gramsch egy a szociológia tudományától kölcsönvett módszer, a hálózatkutatás segítségével térképezi fel a Birodalom egyházi és világi fejedelmeit, valamint a fontosabb városait összekötő pozitív, negatív, illetve semleges kapcsolatokat. A német kutatás egy része a lokális szereplőkre helyezve a hangsúlyt már korábban változtatott a korszak tanulmányozásának perspektíváján, mindeddig azonban csak a korai Stauf-időszak, elsősorban

1 Gramsch, Robert: *Das Reich als Netzwerk der Fürsten. Politische Strukturen unter dem Doppelkönigtum Friedrichs II. und Heinrichs (VII.) 1225–1235*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2013. 456 p.

Oroszlán Henrik bukásának körülményei kapcsán alkalmazták sikerrel ezt a megközelítést.² A tárgyalandó mű is ebbe a trendbe illeszkedik, de módszere miatt túl is lép azon. Gramsch célkitűzése ugyanis kettős: egyrészt a network-kutatás matematikai-statisztikai metódusának alkalmazása, helyesebben alkalmazhatóságának bizonyítása és bemutatása a középkorra vonatkozóan, valamint (VII.) Henrik politikájának újraértelmezése az említett módszerrel feltárt új adatok és viszonyrendszerek segítségével.

A könyv első fejezetei a magyar viszonylatban szinte ismeretlen, a német történészszakma által is csak az elmúlt évtizedekben megtapasztalt, az angolszász szakembereknél azonban már bevettnek számító módszerrel, annak történetével, alapfogalmaival és nehézségeivel foglalkoznak – a laikusok számára kissé száraz, nehézkes stílusban. A hálózatvizsgálat legitimitása nem kérdéses, hiszen segítségével olyan összefüggéseknek is nyomára bukkánhat a kutató, melyek fölött a források esetlegessége vagy tudósításaik elszórtsága miatt más esetben elsiklana. A struktúraelemzés és a történelmi magyarázatok között pedig a strukturális cselekvésemélet teremt kapcsolatot, melynek értelmében a fennálló hálózat ugyanúgy befolyásolja az abban szereplő *aktőröket*, ahogyan az *aktőrök* cselekedetei a hálózatot. Vagyis nem egy merev, hanem egy folyamatosan változó rendszerrel dolgozhat a kutató. A hálózat ugyan nem tudja érzékeltetni a dinamikus folyamatokat, az individuális érdekváltozásokat és más tényezőket, melyek befolyásolhatják egy-egy személy cselekedeteit, ám az eredmény, az új viszonyrendszer kiválóan megjeleníthető a segítségével. Történelmi jelentőséget viszont természetesen csak a történész értelmezésén keresztül kap.

A vizsgálathoz Gramsch létrehozott egy saját adatbázist, melyben az 1225 és 1273 közötti politikailag releváns cselekményeket és az ezek által létrejövő kapcsolatrendszereket tüntette fel. Az adathalmaz 153 politikai *aktőrt* tartalmaz, ezek közül a szerző 68-at emelt ki a hatalmi súlyuk és a konfliktusokban való részvételi gyakoriságuk alapján a Birodalom hálózatának modellezéséhez. A vizsgált időszak viszonyrendszerét a függelékben található 22 színes grafikai tábla (*Fabrtafel*) mutatja be évenkénti leosztásban, a nagyobb szövetségi csoportokat (*Cluster*) és a kisebb csoportosulásokat (*Kerngruppe*), valamint ezek egymáshoz való viszonyát is érzékeltetve. Az egyes *aktőrök* közötti viszony meghatározásánál nagy hangsúlyt helyez a középkorban alapvető fontossággal bíró vérségi és házassági kapcsolatokra – melyek belső konfliktus hiányában tulajdonképpen időben korlátlanak tekinthetők –, továbbá az elbeszélő forrásokban és oklevelekben megjelenő szövetségekötésekre és összeütközésekre, melyek időbeli hatótávolsága sokkal limitáltabb volt. Különleges fontosságot kapnak a különböző oklevelekben előforduló tanúnévsorok, valamint az időnként összehívott udvari tanácsban (*Hoftag*) való részvétel: a kutatás mai állása szerint ugyanis az egy időben való jelenlét, továbbá a tanúskodás pozitív kapcsolatra utal.

A következő három fejezet (VII.) Henrik uralkodását, pontosabban a regnálása során kialakuló azon konfliktusokat mutatja be, melyek szerepet játszottak a fejedelmi szövetségi rendszerek ki-, illetve átalakulásában, végigvezetve az olvasót a király és a császár szakításának mérföldkövein. Ennek során eddig rejtett összefüggésekre derít fényt, és több, a szakma által eldöntöttnek vélt kérdést vesz sikerrel revízió alá. Ilyen például Engelbert kölni érsek 1225. november 7-i meggyilkolása, melynek indítékát a német medievisztika eddig Köln túlzott megerősödésében és a szomszédos fejedelmek territoriális hatalmának korlátozásában látta. Gramsch a források átvizsgálását követően azonban arra a

2 Görich, Knut: Jäger des Löwen oder Getriebener der Fürsten? Friedrich Barbarossa und die Entmachtung Heinrichs des Löwen. In: *Staufer und Welfen. Zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter*. Hrsg. v. Hechberger, Werner-Schuller, Florian. Regensburg, 2009. 99–117.

következtetésre jutott, hogy a merénylők eredeti szándéka nem az érsek meggyilkolása, hanem elrablása volt, ami kísérteties hasonlóságot mutat II. Valdemár dán király 1223. évi elrablásával, mi több a hálózatelemzés tanúsága szerint mindkét esemény kapcsolatba hozható Lippe urával, Hermann-nal és szövetségeseivel, akik Engelbert halálának többszörös haszonélvezői voltak.

Ugyancsak új megvilágításban jelenik meg Marburgi Konrád 1231–1232. évi eretneküldözése, mellyel kapcsolatban eddig a rendkívüli kegyetlenség és az addig szokatlan terrorisztikus módszerek, illetve a mainzi érsek joghatóságának megsértése álltak a kutatás homlokterében. Konrád tevékenysége – mivel az általa eretnekséggel vádolt valamennyi nemes Blieskasten grófjának, Henriknek a rokonságához tartozott – egyértelműen kapcsolatba hozható a türingiai tartománygróf Mainz és Köln elleni offenzívájával.

A birodalmi *aktörök* viszonyrendszerének feltérképezése mellett a császár és a fia közötti szakítás két igen fontos és a konfliktus kimenetelét tekintve fatális elemére mutat rá a szerző. Ezek közül az első (VII.) Henrik házassága volt. Az 1225-ben nagykorúvá érett vőlegényjelöltért több hatalom is versengett, ám a választás végül I. Ottokár cseh király lányára, Ágnesre esett – legalábbis kezdetben. A cseh hercegnőt a házasságkötésig a korábbi ellenlábás, VI. Lipót osztrák herceg gondjaira bízta. Az osztrák történészek körében uralkodó felfogás szerint a császár nem sokkal később – ismeretlen okból – megváltoztatta akaratát, és Lipót lányát, Margitot választotta menyéül.³ Gramsch ezzel szemben egy kissé más, de rendkívül vonzó scenáriót vázol fel. Eszerint a korábban a cseheket támogató Lajos türingiai tartománygróf, Raspe Henrik bátyja és VI. Lipót kezdeményezésére változtatta meg II. Frigyes a szándékát, amit a császárnál tett látogatás előtt beszerzett pápai diszpenzáció is bizonyít. A korábbi kutatás elvetette ezt a lehetőséget, mert elfogadhatatlanul gyengekezőnek és befolyásolhatónak tüntette fel mind Frigyeset, mind pedig Henriket. Valójában erről az új eredmények fényében sincs szó, hiszen a felmerülő javaslatok és az azokat benyújtó csoportosulások támogatásáról a császár döntött, ráadásul e tranzakciók korántsem voltak egyoldalúak. A házassági terv megváltoztatásáért például a császár keresztes hadjáratának és a pápával szembeni érdekeinek támogatásával „fizettek” a Babenbergek és szövetségeseik. A kérdés új megvilágításba helyezése mellett Gramsch arra is rámutat, hogy a döntés Henrik feje felett született meg, mintegy az ő Ágnes melletti elköteleződésével szemben, ezért ez az esemény jelentette az apa és a fia közötti első törésvonalat.

A második elem a Wittelsbach-probléma. II. Frigyes jól kimutathatóan 1225 óta következetesen bajorellenes politikát folytatott, aminek I. Lajos bajor herceg birodalmi kormányzóvá (*Reichsverweser*) való kinevezése sem mond ellent, amely egyébként szintén a már említett türingiai tartománygróf kezdeményezésére történhetett. Ezzel szemben (VII.) Henrik egy 1229. évi rövid időszakot leszámítva – mely során a király „inkább űzött volt, mint hajtóerő” – egészen 1233-ig jó kapcsolatot ápolt a Bajor Hercegséggel. Ez az ellentét jelentette tehát a második töréspontot kettejük között.

Bár a könyv elsősorban a Német-római Császárság történetével foglalkozik, néhány magyar vonatkozású eseménnyel, elmélettel is találkozhat a kutató, melyek értékét ugyan csökkenteni, hogy Gramsch nem használta fel a magyar középkorkutatás eredményeit, mégis érdemes röviden kitérni rájuk. Elsőként a Német Lovagrend kiűzésével és VI. Lipót dinasztikus terveinek megvalósításával kapcsolatban merül fel II. András magyar uralkodó személye. Eszerint az 1225-ben zajlott grazi tárgyaláson, mely a korábbi osztrák-magyar nézeteltérést

3 Scheibelreiter, Georg: *Die Babenberger. Reichsfürsten und Landesherren*. Wien, 2010. 302.

volt hivatott elsimítani, már szóba kerülhetett a rend kiutasításának gondolata, illetve a pápa emiatti rosszallása is, az ismét jó viszonyba került osztrák herceg és a magyar király pedig egy *quid pro quo* egyezséggel oldotta meg a problémát: II. András lett unokahúga, Csehországi Ágnes és (VII.) Henrik házasságának támogatásáról, míg VI. Lipót a Német Lovagrend pártfogásáról. Sőt, e felfogás szerint, az osztrák herceg még a pápát is meggyőzte a rend iránti segítség megvonásáról, ami megmagyarázná III. Honóriusz pápa június 12-i és július 15-i levele közti (feltételezett) véleményváltozást. Gramsch ugyanis úgy értelmezi az *Intellecto iam dudum* kezdetű bullában megfogalmazott, az elidegenített koronajavak visszavételét a Béla herceg uralma alatti területeken engedélyező passzust, mint felhatalmazást a Német Lovagrend kiűzésére. A bulla illetén értelmezése mindazonáltal teljességgel idegen a hazai kutatásban, már csak azért is, mert – mint ismeretes – Béla herceg csak 1226-ban került Erdély élére, vagyis a felhatalmazás semmiképpen sem vonatkozhatott a barcasági lovagok földjeire. Ezenfelül az ügyben később született pápai levelek is arról tanúskodnak, hogy Róma igazából sohasem nyugodott bele a történetekbe.⁴

Legközelebb 1233-ban bukkanak fel a magyarok a cseh–bajor és az osztrák–meráni csoportosulások összecsapásában. II. Ottó bajor herceg Ausztria elleni támadását II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg eszerint egy morvaországi betöréssel bosszulta meg, amire válaszul I. Vencel cseh király nagybátyja, II. András betört Stájerországba és Ausztria területére. A magyar csapatok ténykedése Gramschnál egyetlen hadműveletté folyik össze, pedig a tudósító források két külön – egy stájerországi és egy későbbi Bécs környéki – betörésről számolnak be.⁵ Emellett az sem látszik egyértelműen bizonyíthatónak, hogy az osztrák herceg aszimmetrikus csapást akart volna mérni Bajorországra, hiszen a Cseh Királyság elleni hadműveletet 1232, de valószínűbb, hogy már 1231 óta tervezte.⁶

Utoljára 1235-ben tűnnek fel a magyarok a Rogerius által említett királyellenes összeesküvés kapcsán. Gramsch itt elfogadja az összeesküvés létét, és lehetségesnek tartja, hogy az osztrák herceg valóban kísérletet tett a császár meggyőzésére és a magyar korona megszerzésére. E lehetőségnek azonban maga Rogerius mond ellent, amikor közli, hogy az összeesküvők követét a feltételeiket tartalmazó levéllel együtt IV. Béla emberei elfogták,⁷ tehát az egész felajánlásra nagy valószínűséggel sor sem került.

Robert Gramsch munkájában teljes mértékben átértékeli (VII.) Henrik személyét és uralkodását. Az 1231. évi wormszi *Hoftag* alkalmával kiadott *Statutum in favorem principum* nem a király komoly meggyengülését és a fejedelmek diadalát bizonyítja, hanem sokkal inkább a Birodalom megváltozott erőviszonyaira reflektál, melyekhez – a bajor–kölni csoportosulást támogató és ezért alulmaradó – Henriknek is alkalmazkodnia kellett. Apa és fia 1232. évi cividalei találkozója ily módon szintén átértelmeződik: II. Frigyes korántsem volt abban a helyzetben, hogy minden hatalmától megfossa fiát, aki a következő években is komoly befolyással rendelkezett a német területeken. Henriknek tehát nem ügyetlensége

4 Barabás, Gábor: *Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts* (ca. 1198 – ca. 1241). *Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze*. Wien, 2014. 219–222.; *Magyarország története. I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk.: Székely György. Bp., 1984. 1340.

5 Vö. *Annales Sancti Crucis*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. IX. Hrsg. v. Pertz, Georg Heinrich. Hannoverae, 1851. 627.; *Annales Claustroneoburgensis*. Uo. 637.

6 Vö. *Chronicon Przbikonis dicti Pulkava – Kronika Přebíka Pulkavy*. In: *Fontes rerum Bohemicarum*. V. Ed.: Elmer, Josef. Praha, 1893. 135.

7 Rogerius: *Carmen miserabile*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Szentpétery, Emericus. Bp., 1937–1938. II. 557–558.

vagy a fejedelmekhez fűződő rossz kapcsolata, de még csak nem is a vesztes fejedelmi csoportosulás támogatása miatt kellett megbuknia, hanem azért, mert II. Frigyes – felismerve az általa kreált kettős királyság rendszerének tarthatatlanságát – meg akarta őt buktatni. A császár sikerének titka tulajdonképpen a Birodalom belső viszonyainak szokatlan kiegyenlítetttségében keresendő, ami lehetővé tette számára a legfontosabb fejedelmek, dinasztiák, továbbá IX. Gergely pápa maga mellé állítását anélkül, hogy ellenfeleik Henrik mellett foglaltak volna állást. Ennek fényében felmerül a kérdés, hogy Henrik egyáltalán lázadt-e az apja ellen, amire Gramsch egyértelmű nemmel felel. A király tett ugyan lépéseket önvédelemből, de II. Frigyes apai és császári tekintélyét sosem kérdőjelezte meg, ahogyan a fejedelmekkel szemben sem lépett fel zsarnokian, legfeljebb támogatásukat kérte az igazságtalan vádakkal szemben. A Birodalom déli részein indított katonai akciói pedig egy lázadáshoz képest igen csak vérszegények voltak, így valószínűbbnek látszik, hogy Henrik csak belesodródott a lázadásba, és később ez a kép szilárdult meg a császári propaganda nyomán először a kortársak, majd a történészek körében.

Összességében nézve Robert Gramsch mindkét kitűzött célját sikerrel valósította meg: egyrészt bebizonyította, hogy a hálózatkutatásnak van helye a (német) középkorkutatásban, másrészt „megmentette (VII.) Henrik becsületét”, cáfolva, hogy a fejedelmek ellenében uralkodott volna, sőt olykor okosabban is bánt velük, mint II. Frigyes, regnálása pedig korántsem tekinthető pusztán hanyatlásnak vagy sötét foltnak a Birodalom történetében, tekintve hogy politikai célkitűzéseit a császár később lemásolta és megvalósította. A 2016-ban a Stauferstiftung tudományos Stauf-díját elnyert mű mind módszertani, mind elitkutatósi szempontból könnyen a Stauf-korszak történetének egyik alapművévé válhat.

*Rudolf Veronika**

* A szerző mesterszakos egyetemi hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK).